DELI ESZTER – HORVÁTH EVELIN

Hatásos, releváns, mért: hátrányos helyzetű fiatalok fejlesztési projektjei Magyarországon[1]

MŰHELY

BEVEZETÉS

Kutatások szerint a hátrányos helyzetű gyermekek, fiatalok lényegesen gyengébb eredményeket érnek el az iskolában, mint a kedvezőbb szociális hátterű társaik. Annak érdekében, hogy a hátrányos helyzetű fiatalok nagyobb arányban vehessenek részt a középfokú és felsőoktatás képzéseiben, és később sikeresen helyezkedhessenek el a munkaerőpiacon, számos projekt és program jött létre, mind kormányzati, mind alapítványi finanszírozásból. Jelen tanulmány ezen projektek hatásosságát, relevanciáját vizsgálja a művészetekkel történő oktatás tükrében, azokra a működő felzárkóztató programokra koncentrálva, melyek jellemzően a hagyományos művészeti formákra – úgymint festészet, képzőművészet, tánc-, színház- és zeneművészet – alapoznak, de a mai kulturális közösségek jellemző digitális eszközeivel (legalábbis integrált módon) nem élnek.

A vonatkozó munkák kritikus áttekintését követően létrehoztunk egy, a szociális hátránnyal élő fiatalok Magyarországon elérhető fejlesztő programjait összesítő adatbázist.[2] A kapott eredményeket mélyinterjúk keretében vetettük össze két szakértő véleményével; interjút készítettünk *Balog Zoltánnal*, a *Magyarországi Református Egyház Dunamelléki Református Egyházkerület* püspökével és volt társadalmi ügyekért felelős miniszterelnöki biztossal, illetve *L. Ritók Nórával*, az *Igazgyöngy Alapítvány* szakmai vezetőjével. A hazai jógyakorlatok összegzését követően bemutatjuk a hazánkban sok szempontból egyedülálló kezdeményezésnek tekinthető *Roma Kulturális Influencer*[3] képzést, amely az *AMASS*

[1] This research was supported by the *AMASS – Acting on the Margins: Arts as Social Sculpture* project, 2020–2023, Reg. No. 870621, of the Socioeconomic and Cultural Transformations in the Context of the Fourth Industrial Revolution subprogram of the EU HORIZON 2020-SC6 Framework Program.

A kutatást az *AMASS – Acting on the Margins: Arts as Social Sculpture* project, 2020–2023, Reg. No. 870621, of the Socioeconomic and Cultural Transformations in the Context of the Fourth Industrial Revolution subprogram of the EU HORIZON 2020-SC6 Framework Program támogatta.

[2] Ez az adatbázis digitális mellékletként jelenik meg ezen a címen: https://upszonline.hu/index.php?attachment =720102008.

[3] A képzés hivatalos megnevezésében a szó angol nyelvű írásmódját, míg a folyó szövegben a köznyelvben mind inkább terjedő fonetikus magyar írásmódot használjuk. *(A szerk.)*

művészettel és kommunikációval támogató kutatási program keretében valósul meg a *Budapesti Corvinus Egyetemen*, 2020 októbere óta. E képzés során komplex módszertani megoldásokat kínáltunk és kínálunk, a digitális média nyújtotta lehetőségek igénybevételével is eszközt biztosítva a mentorált fejlődéséhez, karrierépítéséhez, ezzel támogatva a hátrányos helyzetű fiatalok hatékony felzárkóztatását.

ANYAGGYŰJTÉS

Annak érdekében, hogy betekintést nyerjünk a szociális hátránnyal élő fiatalokat célzó fejlesztőprogramok és felzárkóztató projektek működésébe, kutatócsoportunk egy annotált bibliográfia elkészítését vállalta a hátrányos helyzetű roma gyerekek, illetve a romák esélyegyenlőségét és felzárkóztatását érintő szakirodalom (72 db), szervezetek szakmai dokumentumai (42 db), továbbá pályázati felhívások (6 db) összegzése alapján.

A szakirodalmi elemek általánosan arra tettek kísérletet, hogy az átlagember perspektívájából bemutassák, melyek a leginkább elterjedt vélemények és attitűdök a romák helyzetéről, hogy megismertessék a roma/cigány népesség társadalmi kirekesztettségének problémáját, hogy rávilágítsanak a gender- és az etnikai alapú diszkrimináció összefonódására, hogy megvizsgálják a romák helyzetét bemutató legfrissebb indikátorokat az oktatás, a foglalkoztatás, a lakhatás és az egészségi állapot területén, illetve hogy ismertessék az esélyegyenlőségi terv érvényesülését és hatását a munkahelyeken.

A 42 szakmai dokumentum közül hét a *BAGázs Közhasznú Egyesület*hez, tíz az *Igazgyöngy Nonprofit Alapítvány*hoz, egy az *Országos Roma Önkormányzat*hoz, egy az *Emberi Erőforrások Minisztériuma*hoz, három a *Romaversitas* tehetséges roma fiataloknak szóló komplex képzési programhoz, tizennégy az *Autonómia Alapítvány Szegénység és cigányság* programhoz, egy-egy pedig az *Iskolakultúráért Esélyteremtésért Egyesület*hez, a *„Helyet!” Alapítvány*hoz, a *Vásárhelyi László Alapfokú Művészeti Iskolá*hoz, a *Roma-Net* projekthez, a *Kárpátok Alapítvány*hoz és az *Aparhanti Független Roma Egyesület*hez tartozott. E szakmai dokumentumok olyan beszámolókat és programokat tartalmaznak, amelyek – többek között – bemutatják az iskolai lemorzsolódás mértékét a roma tanulók esetében, a rendezetlenül működő vagy elhanyagoló családi háttér mérhetően negatív hatásait, a hátrányos helyzetű, romák által sűrűn lakott településeket vagy településrészeket, a roma integrációra irányuló hazai törekvéseket, a szegregátumban élő gyermekek különösen veszélyeztetett csoportját, illetve megoldásokat, programokat és kutatásokat dolgoznak ki e témákban.

> megoldásokat, programokat és kutatásokat dolgoznak ki

A hat pályázati felhívás az *Emberi Erőforrás Fejlesztési Operatív Program (EFOP)* és a *Verseny-képes Közép-Magyarország Operatív Program (VEKOP)* keret ében valósult meg. A felhívások a roma lányok továbbtanulási esélyeinek növelésére, a munkanélküli romák (kiemelten a roma nők) társadalmi befogadásának erősítésére, hátrányos helyzetű – elsősorban roma – embereket érintő fejlesztési programok mentorálással történő szakmai támogatására, a hátrányos helyzetű

emberek, köztük romák képzettségi szintjének növelésére, a gyermekek esélyegyenlőségére, valamint a területi felzárkózási programok szakmai és módszertani támogatásának megvalósítására fókuszálnak.

Fejlesztőprogramok

Módszerek

A projekt keretében elkészült a szociális hátránnyal élő fiatalok Magyarországon elérhető fejlesztőprogramjait összesítő adatbázis. Az adatbázis összeállításának első lépéseként két kutatócsoportot állítottunk fel a Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia Intézetében. A szakirodalom-feltáró kutatócsoport feladata volt azon magyar és angol nyelvű tudományos publikációk összegyűjtése és elemzése, amelyek a hátrányos helyzetű roma fiatalok és nők felzárkóztatását, illetve integrációját célzó magyar művészeti programok hatékonyságát és sikerességét vizsgálják. A gyűjtés kulcsszavas kereséssel történt, a Budapesti Corvinus Egyetem átfogó könyvtári adatbázisának használatával. A keresés időtávja az 1990 és 2019 között eltelt húsz év volt, a kulcsszavak pedig a következők: *művészetek; marginalizáció; társadalmi hatás; társadalmi kihívások; társadalmi kirekesztés; társadalmi befogadás; szegénység; nők; gyerekek; kisebbségi csoportok (nemzeti kisebbségek)*. A 37 elemű adatbázisba főként magyar nyelvű folyóiratcikkek és szerkesztett kötetekben megjelent publikációk kerültek be. A szakirodalmi adatbázisban megtalálhatók a kapcsolódó intézményi, szervezeti, valamint a fejlesztés fókuszára, módszerére, megvalósítására és eredményeire vonatkozó adatok. A projekt másik kutatócsoportja a magyarországi roma felzárkóztató programokat alapító szakmai szervezetek dokumentumait és pályázati felhívásait listázta, így megalkotva egy újabb, 27 elemű adatbázist. A 27 szakmai dokumentum közül három az Igazgyöngy nonprofit alapítványhoz, három az Emberi Erőforrások Minisztériumához, kettő a BAGázs Közhasznú Egyesülethez, kettő az Aparhanti Független Roma Egyesülethez, kettő a Romaversitas tehetséges roma fiatalok-nak szóló komplex képzési programhoz, kettő az Autonómia Alapítvány Szegénység és cigányság programhoz, egy-egy az Iskolakultúráért Esélyteremtésért Egyesülethez, a „Helyet!" Alapítványhoz, a Független Színházhoz, Karaván Színház és Művészeti Alapítványhoz, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Hátrányos Helyzetű Ifjakhoz, az Új Start Alapítványhoz, a Snétberger Zenei Tehetség Központhoz, a Faktor Terminál Egyesülethez, a Magyar Református Szeretetszolgálathoz, a Demokratikus Ifjúságért Alapítványhoz, a MOME Eco-Labhez, a Vásárhelyi László Alapfokú Művészeti Iskolához, és végezetül a Kárpátok Alapítványhoz tartozott.

a fejlesztés fókuszára, módszerére, megvalósítására és eredményeire vonatkozó adatok

Az adatbázisok elemeinek bemutatása

A felhívások a roma lányok továbbtanulási esélyeinek növelésére, a munkanélküli romák (kiemelten a roma nők) társadalmi befogadásának erősítésére, hátrányos helyzetű – elsősorban roma – embereket érintő fejlesztési programok mentorálással történő szakmai támogatására, a hátrányos helyzetű

emberek, köztük romák képzettségi szintjének növelésére, a gyermekek esélyegyenlőségére, valamint a területi felzárkózási programok szakmai és módszertani támogatásának megvalósítására fókuszálnak.

A *desk research* folyamat általános tapasztalata, hogy a programok tartalmával, pontos módszerével – valamint különösképp azok eredményességével – kapcsolatosan korlátozott mértékben áll rendelkezésre nyilvánosan elérhető információ; a programoknak jellemzően nincsen jól felépített, a tapasztalatok és eredmények aktív és széles körű kommunikációját szolgáló honlapjuk.

A vizsgált fejlesztőprogramok főként a 6–18 év közötti korosztályt, illetve ezen belül valamilyen szűkebb korcsoportot céloznak. A vizsgált programok közül mindössze egy esetében terjedt ki a célcsoport az ennél fiatalabb (2–6 éves) gyerekekre is. Továbbá 8 program esetében a célcsoport a 18. életévüket betöltött fiatal felnőtteket is lefedte. A legnagyobb számban a készségek és képességek fejlesztése, ezt követően az attitűdök, értékrend fejlesztése, valamint a polgári szerepvállalás ösztönzése és megsegítése került megfogalmazásra a program céljai között. Az alkalmazott módszerek tekintetében legtöbbször páros vagy csoportos munka azonosítható, a szülő/gondozó bevonása kevésbé bevett gyakorlat. A különböző művészeti technikák, formák közül egyértelműen a vizuális művészetek (rajz, festészet stb.) a leginkább dominánsak, illetve a kötetlen (pl. textillel, fával, papírral való) „barkácsolás" is népszerű. A rajz és a kézművesség oktatása jó fejlesztési módszer lehet nyelvi és szocializációs hátránnyal küzdő gyermekek, fiatalok esetében is, mivel a problémáikat, gondolataikat először szóban, később egyre inkább lefesthető, megformálható, képileg ábrázolható szimbólumokban jeleníti meg (*Molnár, Peták* és *Vercseg*, 2014). *Fodor Ildikó* rajztanár jóvoltából 30 éve működik Pécsett egy művészeti szakkör, amelynek tagjai olyan halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek, akiknél a verbális közlés nehézségekbe ütközik, ugyanakkor „hibátlanul" kommunikálnak a színek és formák nyelvén. Szintén Pécsett működik a *Csontváry Képzőművészeti Stúdió*, amely szociális problémákkal küzdő, legtöbbször roma származású fiataloknak dolgozott ki olyan sajátos művészetpedagógiai és rajzterápiás módszert, amelynek segítségével a diákok képesek a bennük lévő szorongást és lelki traumákat szimbolikusan megjeleníteni (*Bergmann*, 2013).

„hibátlanul" kommunikálnak a színek és formák nyelvén

Mindemellett egyes programok esetében eltérő fókusz érvényesült: vagy az előadóművészet, dráma, vagy pedig multimédiás eszközök használata állt a középpontban. A *Független Színház* már több alkalommal megrendezte a *„Roma hősök"* című nemzetközi roma színházi fesztiválját, amely világviszonylatban is egyedülálló kezdeményezésnek mondható. A fesztivál keretében bemutatott produkciók roma hősökről szólnak. Az előadóművészet, történetmesélés, a dráma eszköze, az inspiráló történetek és szereplők megelevenítése nem csupán a nem roma közösség számára teszi lehetővé a roma közösség helyzetének megismertetését, hanem fej-

lesztőprogramba beépítve a készségek, képességek fejlesztésében is hatékony eszköznek bizonyul (*W1*, 2018).

Szintén a színművészetben rejlő fejlesztési lehetőségekre épített a *Káva Kulturális Műhely Dráma Drom* programja, amely 2001 és 2007 között biztosított drámapedagógiai foglalkozásokat hátrányos helyzetű roma fiataloknak (*Horváth* és *Deme*, 2008). A program célkitűzése az volt, hogy a tanulók a foglalkozásokon különböző mikro- és makrotársadalmi problémákat, valamint erkölcsi és morális kérdéseket vigyenek színre. A résztvevők ezekre a problémákra kerestek megoldást a színházi alkotómunka során, biztonságos közegben, színházi nevelési módszerekkel, drámatanári vezetéssel. A *Káva Kulturális Műhely* további fontos célkitűzése volt a diákok kommunikációs képességének, önkifejezési módjainak a fejlesztése, valamint a közösségépítés.

A *Káva* drámaprogramja két eltérő kontextusban valósult meg: az egyik színtéren a hátrányos helyzet tapasztalatait a társadalmi mobilitáshoz, a másikon a társadalmi ellenálláshoz köthetjük (*Horváth*, 2010). A program az első hét évében a Pécs melletti Mánfán, a *Collegium Martineum*ban működött, az ezt követő két évben pedig a *Kesztyűgyár Közösségi Ház* adott neki otthont Budapest VIII. kerületének Magdolnanegyedében. A program fontos tanulsága, hogy a két helyszínen más-más kihívásokkal szembesültek a megvalósítók: a vidéki középiskolában az elsődleges célkitűzés a falusi roma fiatalok és a többségi társadalomhoz tartozó tanulók közötti társadalmi szakadék csökkentése volt. A budapesti helyszín viszont nem kötődött iskolai intézményhez, így a program résztvevőinek nem volt annyi közös tapasztalata, mint a kollégium esetében. Itt a fő kihívást a fiatalok oktatási intézménnyel szembeni ellenállása, a tanulásról való lemondás jelentette.

A *Káva Műhely* mellett a *Maladype Színház* is speciális drámapedagógiai programokat épített fel. A társulat elsődleges célkitűzésének tartja a színház és közönsége új szemléletű kapcsolatrendszerének és kommunikációjának tudatos építését. Véleményük szerint a kortárs színház feladata, hogy a társadalom tagjainak a művészeteken keresztül olyan lehetőségeket kínáljon, amelyben tudásukat, kreativitásukat, innovációs és kooperációs készségüket kiteljesíthetik. Programjaik kidolgozása során két alapvető nevelési területet tartanak hangsúlyosan szem előtt: a tehetséggondozást és a hátrányos helyzetű diákok integrálását, felzárkóztatását (*Balázs* és *Tarjánné Takács*, 2015).

tudásukat, kreativitásukat, innovációs és kooperációs készségüket kiteljesíthetik

Takács Gábor (2008) a drámaoktatás szerepét a roma és nem roma tanulók együttnevelésének szempontjából vizsgálta. A szerző szerint a drámapedagógia alkalmazása során nagy előnyt jelent az eltérő szociális és etnikai hátterű tanulók együttműködése, a közös döntési folyamatokban való aktív részvétele, amely a másik ember mélyebb megismeréséhez vezet. A drámatanítás hatására pozitívan változhat továbbá a gyermekek osztályon belüli státusza is: az általában háttérbe kényszerülő tanulók a foglalkozásokon lehetőséget kapnak arra, hogy olyan szerepekben nyilvánuljanak meg, amelyeket a való életben nem tudnak magukénak, így új tulajdonságokkal felruházott emberekként je-

lenhetnek meg a társaik előtt. A dráma alkalmazása önmagában nem tud változtatni az oktatási rendszer szegregált körülményein, de segíthet azoknak a pedagógusoknak, akik feladatuknak tekintik a jelenlegi helyzet kezelését, valamint azoknak a diákoknak is, akik részt vesznek valamilyen együttnevelési programban, vagy az állami oktatásban együtt tanulnak a többségi társadalomhoz tartozó társaikkal. A színházi foglalkozások azáltal szolgálják a közösség érdekeit, hogy a különféle közéleti, közösségi problémák, konfliktusok csoportszinten kerülnek megvitatásra, feldolgozásra, színházi elemekre és eszközökre építve (*Vercseg* és *Kovács*, 2012).

A roma és nem roma tanulók együttneveléséről ír *Szontagh Pál* egy 2010-ben az *Iskolakultúra*ban megjelent cikkében, amely a józsefvárosi *Vajda Péter Ének-Zenei Általános és Sportiskola* integrációs törekvéseit és a roma diákok nevelését célzó programját mutatja be. Az iskola művészeti nevelésének pozitív hatása mind a diákok tanulmányi eredményeiben, mind a közösségi légkörben megmutatkozott. A program központi elve, hogy a sikerélménynek nem előfeltétele a hagyományos értelemben vett tanulmányi siker, így azok a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetben lévő gyermekek is átélhetik az iskolai sikerélményt, akiknek ez korábban nem adatott meg. A sikerélmény szerepéről ír *Rajnai Judit* (2012) is, aki szerint a művészeti programok azért tekinthetők az integráció hatékony eszközeinek, mert segítik a diákokat azon készségeik kibontakoztatásában, amelyekkel sikereket érhetnek el, az alkotás pozitív élménye pedig a jövőbeni aktivitást is motiválja. A program kidolgozói felismerték, hogy a művészetoktatás az a terület, ahol azok a tanulók is megmutathatják tehetségüket, akik nem rendelkeznek kiemelkedő tanulmányi eredményekkel. Ez az új szemléletmód növeli a roma tanulók motiváltságát az iskolában, ami a magaviseleti problémák csökkenését is magával hozza. Mindez hatással lehet a diákközösségre és a tanulók pedagógusokkal való kapcsolatára is.

A *Vajda Péter Ének-Zenei Általános és Sportiskolá*hoz hasonlóan a *Gandhi Gimnázium* is sikeresen működik mint integrációs színtér (*Dezső*, 2010). A *FUND Cigány Alapfokú Művészeti Iskola* jelenléte az intézményben tanórán kívüli tevékenységek keretében ad lehetőséget a cigány kultúra megalapozására zene- és táncművészeti oktatással. Mivel a roma és a többségi társadalomhoz tartozó diákok közel azonos arányban vesznek részt a gimnáziumi képzéseken, az eltérő nemzetiségű tanulók között szoros kapcsolat alakul ki: közös szabadidős tevékenységeket folytatnak, iskolán kívül is közösen tanulnak. Többségük formálja a mikrokörnyezetük véleményét is, megváltoztatva a különböző nemzetiségekkel kapcsolatos előítéleteket.

> a magaviseleti problémák csökkenését is magával hozza

A képzőművészeti és színházművészeti programokon túl a zenének is fontos szerepe van a roma fiatalok integrációjában (*Havasi*, 2018). *Wagner Sára* 2017-ben végzett terepkutatást a *Snétberger Zenei Tehetség Központ*ban, amely egy – az adott év meghallgatásai alapján szerveződő – zárt zenei közösség. Tagjai az év során három alkalommal, összesen tizenkét héten át együtt élnek egy speciális pedagógiát folytató intézményben, így az olyan különleges pedagógiai térnek tekinthető,

amely egyedi módon támogatja a társadalom peremén élő diákok fejlődését, és ezzel integrációját, megélhetését. A programban tanulók korábban nem tapasztalt elvárásokkal, szabályokkal találkoznak: ilyen a pontosság, a tiszteletadás elvárt formáinak alkalmazása, a szigorúan betartandó ébresztő és takarodó, a tanórákon történő rendszeres részvétel, a napi többórás önálló gyakorlás, az idegen nyelvi órák bevezetése, valamint a közösségi étkezés. A *Központ*ban láthatóvá és mérhetővé válik, mi mindent nyújthat a hátrányos helyzetű diákoknak közvetetten és közvetlenül is a zene: külföldi ösztöndíjat, fellépési lehetőséget, nyelvtudást, műveltséget, kapcsolati tőkét, utazási lehetőséget. Az intenzív tábori szakaszok mellett a program teljes évre kiterjedő, folyamatos támogatást és mentorálást kínál a roma fiataloknak. A mentorrendszerben minden diák egy-egy főállású mentorhoz tartozik, aki egyéni fejlesztési tervet dolgoz ki a számára, ezzel hosszú távon támogatva a diák zenei és egyéb tanulmányait, pályázati jelentkezéseit, valamint szociális képességeinek fenntartható fejlődését (*W2,* é. n.). A *Snétberger Ferenc* képviselte szorgalom és elhivatottság jelenti az értékalapot a központban, amely helyet biztosít azoknak a zenei tehetséggel bíró fiataloknak, akiknek szükségük van a támogatásra (*Kissné Poprádi* és *Bencéné Fekete*, 2014).

A zenetanulás, a drámapedagógia és a képzőművészet eszközeit ötvözi az *Esély és ösztönzés* komplex tehetséggondozó program, amely 2010 óta működik a *Zalabéri Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskolá*ban (*Gunther*, 2014). A program elsődleges célkitűzése, hogy felfedezze és segítse azokat a hátrányos helyzetű, 10–14 éves diákokat, akik kiemelkedő tehetséggel rendelkeznek valamely tudományos vagy művészeti területen. A modell a diákok erősségeinek továbbfejlesztése mellett a képességek kiegyenlítésére is nagy hangsúlyt fektet, így a gyermekek gyengébb oldalainak a fejlesztését is támogatja. Az eddigi tapasztalatok alapján a drámapedagógiai foglalkozások pozitív irányba mozdítják el a diákok személyiségfejlődését, míg a képzőművészeti alkotófolyamatok hozzájárulnak a képi kifejezésmód, valamint a kommunikációs képességek javulásához, mivel a tanulóknak be is kell mutatniuk a társaiknak az általuk elkészített művészeti produktumokat. A személyiségfejlesztő folyamatok hatására a tehetségígéretek kommunikációjában a verbális és a nem verbális agresszió a diáktársakkal és a pedagógusokkal szemben csökkenő tendenciát mutat.

A komplex művészeti nevelés a *Roma Mentor Projekt*ben is megjelenik. A program Magyarországon a 2006/07-es tanévben indult el, és mintegy tíz éven át működött (*Bogdán* és *Némethné Végh*, 2016). A nemzetközi projekt hazánkon kívül jelen volt Macedóniában, Bulgáriában, Szlovákiában, Romániában és Csehországban is. A *Roma Mentor Projekt* oktatási intézményeken belül segítette a tanulók integrációját országosan ismert roma származású mentorokkal és helyi pedagógusokkal együttműködve. A kezdeményezés nagy hangsúlyt fektetett a kulturális és művészeti programokra: a gyermekek múzeumlátogatáson vehettek részt, színházi előadásokat és mozifilmeket nézhettek meg közösen. A program olyan

> a gyermekek gyengébb oldalainak a fejlesztését is támogatja

eszközöket is biztosított a gyermekek számára, amelyekkel a családjuk nem rendelkezett: fényképezőgépet, audiovizuális eszközöket, fénymásolót és nyomtatót is kaphattak a bekapcsolódó diákok. Lehetőségük nyílt megismerkedni a roma táncvilággal, valamint különböző képzőművészeti technikákkal, amelyek a készségfejlesztés alapjául szolgálnak.
A program részeként a diákok tanulhattak a fényképészeti eljárásokról, a kompozíciós alapelvekről, valamint a tördelés és a grafikai tervezés feladatköréről is.

Művészeti ágak a vizsgált programokban

Összességében elmondható, hogy mindössze öt vizsgált eset kivételével a programok jellemzően nem ötvözik a különböző művészeti formákat, technikákat, hanem kizárólag egy formára fókuszálnak. Alább összefoglaltuk az integrációs programok különböző fejlesztési célterületeit, módszereit/munkaformáit és a leggyakrabban alkalmazott művészeti ágakat.

A fejlesztés célterületei

- készségek és képességek
- attitűdök és értékrend
- polgári szerepvállalás

A megvalósítás módjai

- egyéni munka
- páros vagy csoportos munka
- szülő, gondviselő bevonása

Alkalmazott művészeti ágak

- hagyományos vizuális művészet (pl.: grafika, festészet)
- kézműveskedés (pl.: agyagozás, szobrászat, gyurmázás, ragasztás)
- ének-zene
- drámajáték
- digitális művészeti ágak (pl.: fényképészet, mozgóképalkotás)

Interjúk szakmai vezetőkkel

A fejlesztőprogramok és a roma vizuális kultúra társadalmi jelentőségének és jelenlegi állapotának mélyebb megismerése érdekében a szerzők két szakmai interjút készítettek kutatási asszisztenseik segítségével, *Balog Zoltán*nal, a *Magyarországi Református Egyház Dunamelléki Református Egyházkerület* püspökével és volt társadalmi ügyekért felelős miniszterelnöki biztossal, illetve *L. Ritók Nóra*val, az *Igazgyöngy Alapítvány* szakmai vezetőjével. A két szakértőt a roma integráció sikere érdekében jelenleg folyó fejlesztési programokról, azok hosszú távú céljairól és átlagos időintervallumaikról, a roma résztvevők számáról, a programokat támogató pénzügyi forrásokról, végezetül a roma integrációs folyamat és a művészetek kapcsolatáról kérdeztük.

> mindezt a következő generációnak átadja

L. Ritók úgy véli, a világon minden szegénységet érintő programnak valamilyen módon része az alkotó tevékenység. Egyszerűen azért, mert azt a fajta érzelmi többletet, amit a művészet adhat, érdemes kihasználni ezen a területen is: függetlenül attól, hogy képzőművészetről, táncról, zenéről vagy drámáról beszélünk-e. A szakmai vezető szerint olyan, érzelmi intelligencia szintjén ható rendszerről beszélünk, amely mindenképpen segít mentálisan felkészíteni az embereket arra, hogy a sorsukon aktívan tudjanak változtatni.

A sikerélmény, ami a művészeti tevékenység révén elérhető, önbizalmat, énhatékonyság-érzést, önértékelést ébreszt, segíti az identitás elmélyítését. A közös alkotás, közös élmény fejleszthet olyan készségeket, mint az együttműködési készség, a tolerancia, szolidaritás – ezek *L. Ritók* szerint könnyen és gyorsan fejleszthetők a művészetek segítségével.

Más fókuszokkal, de szintén kiemelten fontosnak tartja a művészetek szerepét a romák életében *Balog Zoltán*, aki rámutatott a magyar kormány álláspontjára, amely szerint a kultúra felemelkedése nélkül nincs igazi felzárkózás. A volt miniszterelnöki biztos úgy véli, a festészet különösen fontos aspektusa a roma kultúrának, hagyományőrző zenéjük és táncuk mellett. *Szentandrássy István* Kossuth-díjas roma festő művészeti iskolát alapított a roma fiatalok fejlesztésére, amellyel a rendszerváltás idején – a zene mellett – az első áttöréshez a festészet kifejezőerejével járult hozzá. Mestere, *Péli Tamás* (szintén kiemelkedő roma festő) megtanította őt a színek kavalkádjának és elemi erejének fontosságára, a képzelet folyamatos fejlesztésére, saját vallásuk vizualizálására és hogy mindezt a következő generációnak átadja. *Balog* szerint káros egy társadalmi csoport számára, ha önmagára a társadalom problémájaként tekint. Úgy véli, hogy a romáknak meg kell ismerkedniük Kossuth-díjas zenészeikkel és festőikkel, és példaként kell rájuk tekinteniük, ami nagyban hozzájárul a felzárkózáshoz szükséges erő és eltökéltség megszerzéséhez. A fentiekből jól látszik, hogy a két szakember eltérő fókuszú, mégis hasonló fontosságú megközelítést javasol: míg *L. Ritók* az alkotásra, ezáltal az internális megerősödésre és kompetencia fejlesztésre helyezi a hangsúlyt, addig *Balog* az externális példamutatás és inspirálás jelentőségét emeli ki a roma kultúra felemelkedésének kulcsfontosságú elemeként.

Mindezek szellemében mind a kormány, mind az *Igazgyöngy Alapítvány* több programot és intézményt hozott létre a roma kultúra fejlődésének elősegítése végett. A volt miniszterelnöki biztos kifejtette, hogy a kormány összetett elv alapján fókuszál az oktatás, a foglalkoztatás, az egészségügy, a lakhatás és a kultúra egyidejű fejlesztésére, támogatást kínálva minden korosztály számára. A számos kormányzati fejlesztési program mellett vannak olyanok, amelyek elsősorban a vizuális fejlesztésre összpontosítanak. 0–3 éves csecsemők és kisgyermekek számára elérhetők gyermekotthonok (*Biztos Kezdet Gyerekházak; W3*, é. n.), ahol a rászoruló gyerekek megtanulnak rajzolni és festeni. Ez a program több mint 200 intézményt működtet. Évente több százan csatlakoznak a *Keresztény Roma Szakkollégium Hálózathoz* (*W4*, é. n.), amelyben a vizuális kultúra oktatása kiemelkedő jelentőségű. Ami pedig a kulturális programokat illeti, *Balog Zoltán* megemlítette az *Úton van a Cziffra Központ* (*W5*, é. n.) elnevezésű roadshow-t, amely minden nagyobb városba eljut, és amely művészeti kezdeményezésben több mint 10 000 ember vehet részt.

a gyermekek rajzai alapján készítenek motívumokkal díszített kézimunkát

Emellett *L. Ritók Nóra* beszámolt általános művészeti iskolájukról, amellyel megközelítőleg 600 gyermeket érnek el.

Amint az a jelen tanulmány *Hazai jógyakorlatok* fejezetében olvasható, fejlesztési stratégiájukat hármas fókuszú vizuális oktatásnak hívják. Ebben a pedagógiai keretrendszerben a pedagógusoknak olyan feladatokat kell kitalálniuk, amelyek segítségével a vizuális kommunikáció fejlesztése mellett a hátrányok ellensúlyozása és a szociális kompetenciák fejlesztése is hangsúlyt kaphat. A felnőttek művészeti munkája itt a társadalmi vállalkozások vonalán folyik; a *Szuno* nevű (a szó jelentése magyar nyelven 'álom'), kézműves foglalkozásra épülő kezdeményezés a legstabilabb jelenleg a társadalmi vállalkozások között. Lényege, hogy a szülők a gyermekek rajzai alapján készítenek motívumokkal díszített kézimunkát, asztalos- vagy hímzőmunkát, és az így készült tárgyakat a társadalmi vállalkozás keretében értékesítik. A program indításának legfőbb motivációja az volt, hogy a gyermekek művészeti képzési folyamatába a gondviselők női tagjai is bekapcsolódhassanak (*Fazekas, Kelemen* és *Salya*, 2015). Az alkotómunka három fázisból áll: első lépésként a gyermekek elkészítik a rajzokat, festményeket, amelyek alapján a gondviselők elvégzik a hímzést, végül pedig az Igazgyöngy Alapítvány webshopjában eladásra bocsátják a termékeket. A program résztvevői a munkájukért nem pénzbeli juttatást kapnak: a befolyt összeget az alapítvány anyagköltségre, krízishelyzetek megoldására (például: étel, gyógyszer, fűtőanyag vásárlása), valamint szociális programok megszervezésére fordítja (*Fazekas, Kelemen* és *Salya*, 2015).

a digitális média eszközeivel történő oktatás nem elterjedt

EREDMÉNYEK

Projektek eredményei

A hazai roma esélyegyenlőségi művészeti projekteket és az azokat elemző publikációkat áttekintve elmondható, hogy a programok ritkán élnek a különböző művészeti ágak kombinálásával, főként csak egy-egy alterületre fókuszálnak. A vizsgált programok sok esetben csak alkalmi jelleggel kerülnek megrendezésre, és még hosszabb távú tervezés során is legtöbbször néhány év után véget érnek. A programok ugyan törekednek arra, hogy olyan módszereket alkalmazzanak integrációs törekvéseik megvalósítására, amelyek sikeressége tudományosan bizonyított, azonban a részt vevő gyermekek és fiatalok életpályájának utánkövetése meglehetősen ritkán valósul meg. Így a kezdeményezések sikeressége legtöbbször csak pillanatnyilag mérhető, a hosszú távú pozitív hatásuk nehezen bizonyítható.

Az áttekintett programok közös jellemzője, hogy néhány kezdeményezés kivételével kizárólag hagyományos művészeti formákra alapoznak, mint a festészet, grafika, képzőművészet, színház- és zeneművészet. Csak néhány kivételes esetben fordul elő, hogy a romaintegrációt célzó projektek a digitális technológia lehetőségeit kihasználva beépítsék a programjaikba a művészet olyan modern megnyilvánulási formáit, mint a digitális grafika, fotográfia vagy a mozgóképalkotás. Pedig a programok célcsoportját legtöbbször a 6–18 éves korosztály jelenti, amelynek tagjai már születésüktől kezdve az újmédia korában szocializálódnak, így kiemelten fontos, hogy

biztonságos környezetben, felügyelet mellett ismerjék meg a digitalizáció nyújtotta lehetőségeket és esetleges veszélyeket.

Az interjúk eredményei

A szakmai vezetőkkel készített interjúkból kiderült, hogy a szociális támogatás mellett a művészeti és alkotói tevékenységet fejlesztőprogramok létesítése is kiemelkedő fontosságú; növeli a roma kisebbséghez tartozó fiatalok öntudatát, érzelmi elköteleződését és fejlesztve szociális készségeiket. A programok elsődleges célja a roma identitás megalapozása és megerősítése, ezzel elősegítve a társadalmi integráció sikerességét, hiszen csak akkor lehetséges a roma kisebbség magyar társadalomba történő integrációja, ha közben motivált, kompetens, szociálisan érzékeny, büszke közösséggé válnak, akik – a szükséges tudás és támogatás megszerzésével – sorsukat önállóan képesek alakítani. A kulturális és művészeti fejlesztőprogramoknak tehát rendkívüli szerepük van a roma kisebbség felemelkedésében, ennek érdekében pedig mind kormányzati, mind alapítványi részről számos művészeti iskola, központ, gyermekház, szakkollégium stb. létesült.

A hazai szakcikkek, tanulmányok vagy kutatási jelentések alapján végzett anyaggyűjtésünkkel összhangban a szakmai vezetőkkel történt beszélgetés során szintén felszínre került, hogy a digitális média eszközeivel történő oktatás nem elterjedt, nem része a hazai roma fejlesztőprogramoknak és jógyakorlatoknak. A rászoruló gyermekek művészetekkel és vizuális kultúrával történő fejlesztése elsősorban manuális, offline eszközökön keresztül történik és nem a digitális média platformjain.

A művészeti projektek és fejlesztőprogramok áttekintése, valamint a szakmai interjúk alapján elmondható, hogy ugyan számos roma célcsoportú projekt valósul meg évről évre, ez idáig csak kevés olyan hazai program létezett, amely a vizuális kultúra elemeit a digitális média felületét igénybe véve oktatta volna. Ezen módszer alkalmazásában jógyakorlatként említhető az ózdi Van helyed! Alapítvány Van Helyed! Stúdió műhelye (*W6*, é. n.), valamint a Photovoice módszerre épülő fotós projekt a budapesti Kesztyűgyárban (*W7*, é. n.).

Mivel az érintett gyermekeknek és fiataloknak hátrányos helyzetükből fakadóan gyakorta nélkülözniük kell a modern technológiai eszközöket, így a fényképezőgép vagy videókamera, illetve a grafikus és szövegszerkesztő programok használatának elsajátítása már önmagában addig ismeretlen közösségi élményt nyújthat a fiataloknak. Hasonlóképpen fontos, hogy az eszközhasználaton túl a gyermekek korosztályuknak megfelelően ismerkedjenek meg a közösségi médiában történő tudatos énreprezentáció lehetőségeivel, valamint a vizuális és verbális kommunikáció digitális kifejezésmódjaival, hiszen a többségük úgy van jelen a különböző közösségimédia-platformokon, hogy korábban soha nem volt lehetősége elsajátítani a médiatudatos szemléletmódot.

Ezen készségek elsajátításakor a hátrányos helyzetű gyermekek átélhetik mindazon közösségi élményeket, sikereket, valamint az önkifejezés örömét, amelyet egy hagyományos művészeti lehetőségekkel operáló program nyújtana számukra, miközben lehetőségük nyílik arra is, hogy leküzdjék a technológia korlátozott hozzáférhetőségéből fakadó hátrányaikat, és

olyan képességeket sajátítsanak el, amelyek hosszú távon mind a tanulmányaikban, mind a munkaerőpiacra történő kilépésük során nélkülözhetetlenek lesznek számukra. Erre a fejlesztési és oktatási kihívásra kíván reflektálni a *Budapesti Corvinus Egyetem* által kezdeményezett *Roma Kulturális Influencer* képzés, amelyet alább mint jógyakorlatot tárgyal tanulmányunk.

HAZAI JÓGYAKORLATOK

Igazgyöngy Alapítvány

A vizsgált 51 fejlesztőprogram közül négy az *Igazgyöngy Alapítvány*hoz, kettő a *BAGázs Közhasznú Egyesület*hez köthető. Az *Igazgyöngy Alapítvány* művészeti iskolát, valamint tanodát is működtet. A művészeti iskola 2000 óta működik, hat településen és tanévenként 550-600 tanuló bevonásával. A tanulók kb. 70%-a hátrányos helyzetű, és ezen belül is kiemelkedően magas a halmozottan hátrányos helyzetű, zömében roma tanulók létszáma. Fontos külön kiemelni az iskolában alkalmazott módszertant, amely az ún. *hármas fókuszú vizuális nevelés* nevet kapta. Ennek keretében a tanórákon, feladatokba ágyazottan teljesül a három fókusz: a vizuális nevelés, a hátránykompenzáció és a szociáliskompetencia-fejlesztés (*W8*, é. n.).

> az alkotás folyamata fontos része a személyiségfejlődésnek

Kiss Teodóra és *Lehmann Miklós* egy 2016-ban írt tanulmánya az *Igazgyöngy Alapítvány és Alapfokú Művészeti Iskola* munkásságán keresztül rávilágít arra, hogy a művészet, az alkotás folyamata fontos része a személyiségfejlődésnek, így művészeti eszközökkel hatékonyan hozzájárulhatunk az emberek fejlődéséhez, és ez különösképpen igaz a halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek fejlődésére. Az alkotás – gyermekeknél elsősorban a rajzolás – folyamata hatással van a gyermek mozgásszervi, idegrendszeri, érzelmi fejlődésére is, így a rajzolás gyakorlása által a hátrányos helyzetű gyermekek számos készsége fejleszthetővé válik. A művészeti területen szerzett sikerélmény pedig kiválóan alkalmas az önértékelés, önbecsülés erősítésére. A vizuális nevelés sokrétű tantárgyi integrációt tesz lehetővé, ami nagyban segítheti a gyermekeket tanulmányaik elvégzésében.

BAGázs Közhasznú Egyesület

A *BAGázs Közhasznú Egyesület* bagi és dányi cigánytelepeken dolgozik. Az egyesületnek nyolc különböző programja van. Az *IKSZ* (Iskolai Közösségi Szolgálat) gyerekprogram például egy egyéni mentorálással és csoportfoglalkozásokkal működő iskolai felzárkóztató program, amelynek keretében az alapkészségek fejlesztésén kívül adósságkezelést és állásinterjúkra való felkészülést is oktatnak, de működnek mentorprogramok a sorstársak és kortársak segítésére, varrókör a telepen élő nőknek, jogklinika és családgondozás is. Céljuk, hogy a szegregátumokban és a társadalomban változást érjenek el. Saját módszerük – az ún. BAGázs-módszer – fő elemei a helyi igényekre fókuszálnak, a szükségleteknek megfelelően egyéni és csoportos programokon keresztül. Munkájuk a telepeken kívül kiterjed a helyi faluközösségre és a többségi társadalom szintjére. Teljes családokat támogatnak, de nem adományokkal: segély helyett

esélyt adnak. Támogatásukkal pedig erősítik a kommunikációt a falu és a roma közösségek között.

Gyermekprogramjaik koncepcióját az *ENSZ Gyermekek Jogairól szóló Egyezmény* valamennyi jogának érvényesítése érdekében dolgozták ki. Alapprog ramjaik (pl.: drogalternatíva-program, felzárkóztató programok, otthoni fejlesztés, tehetséggondozó programok, családerősítő programok stb.) a helyi közösségek, oktatási intézmények, önkéntesek és munkatársak segítségével valósulnak meg. Továbbá speciális programokat is kínálnak, amelyekkel a krízisbe került családokat segítik (*W9*, é. n.).

Roma Kulturális Influencer képzés – új szemlélet, új gyakorlat

A hazai jógyakorlatok és a roma fókuszú fejlesztőprogramok palettáját szélesítve, és egyúttal reflektálva a digitális eszközhasználat hatékony elsajátításának megkérdőjelezhetetlen fontosságára és a jelenlegi fejlesztésben megfigyelhető részleges vagy teljes hiányára, 2020 októberében elindult a *Roma Kulturális Influencer* képzés a *Budapesti Corvinus Egyetem*en, az *AMASS* művészettel és kommunikációval támogató kutatási program keretében.

hálót adunk, nem halat

Egyetemünk missziója egy, a társadalmi problémákra erélyesen reagáló támogató közösség létrehozása úgy, hogy a jelentkezőknek hálót adunk, nem halat: eszközt biztosítunk a fejlődéshez, karrierépítéshez, a digitális média nyújtotta lehetőségek igénybevételével. Influenszerképzésünk célja, hogy a felvételt nyert hallgatók hatással legyenek a szűkebb és tágabb környezetükre, és hozzájáruljanak a romákról alkotott, sokszor negatív médiakép újragondolásához, a modern világ új eszközeivel. A programfelhívásban olyan 18 és 30 év közötti roma nőket céloztunk meg, akik roma közösségük iránt felelősséget éreznek, és vállalják a kulturális értékeik közvetítését a tudatos és kreatív közösségimédia-használat révén. A mentorált program elvégzésével a jelentkezők kulturális véleményvezérekké válhatnak, és saját közösségi felületeiken, blogjaikon vagy podcastjaikon keresztül mutathatják be a roma kultúra sajátosságait önálló látásmódjukkal és egyedi hangjukkal, ezzel alakítva követőik gondolkodásmódját a roma közösségről.

A képzés első szakasza 2020 októberétől december elejéig tartott, öt képzési napon. Az első három alkalom a *Budapesti Corvinus Egyetem* stúdiójában, míg a másik kettő a járványügyi helyzetre való tekintettel online került megrendezésre. A képzés során a jelentkezők többek között a fotó-, videókészítés és -szerkesztés, énmárka- és márkaépítés, webdesign, valamint a kultúraközvetítés készségeit sajátíthatják el, illetve megismerhetik a közösségi média, médiatudatosság, cyberbullying, marketing, és a különböző sajtóműfajok jellemzőit is. Mindennek szakmai keretét az Európai Unió által támogatott *AMASS* kutatási programon belül a *Budapesti Corvinus Egyetem* oktatói biztosították. A projekt kidolgozóinak víziója szerint a képzés elvégeztével a résztvevők képesek lesznek a saját vállalkozásuknak, projektjüknek hatékonyan ismertséget, követőket, ezáltal pedig piacot szerezni a közösségi média felületein. Az előzetes szakképzettséget nem igénylő, ingyenes képzés első hányadában 21 influenszerdiák vett részt.

A képzés második etapja 2021 szeptemberétől decemberéig tartott. A szemeszter elején a hallgatók többek között a közösségimédia-felületek sajátosságairól, algoritmusokról, a médiamix elemeiről, a követők „szerzéséről", a képszerkesztés közösségi felületeknek megfelelő komponálásának szabályairól és az asszertív és protokollkommunikáció, valamint az önreprezentáció sajátosságairól tanulhattak. Később pedig – gyakorlati feladatok és projektmunkák teljesítésén keresztül – betekintést nyerhettek az influenszertevékenység munkaszervezési alapjaiba, valamint a projektmenedzsment és podcast elméletébe és gyakorlatába, saját médiaműveik és közösségi oldalaik bemutatásával.

az önreprezentáció sajátosságairól tanulhattak

A *Roma Influencer* képzés, mint látható, számos szempontból újító jellegű. Emellett, a létező fejlesztőprogramokkal ellentétben, jelen projekt képzései nem pusztán alkalmi jelleggel, hanem három éven keresztül, mentorált segítségnyújtással kerülnek megrendezésre. Ezáltal a megfelelő tudás és kompetenciák elsajátítását követően lehetőség nyílik a rászoruló fiataloknak szakértői támogatás mellett kialakítani énmárkájukat, illetve elindítani és kontrollált körülmények között folytatni kulturális influenszeri tevékenységüket.

KONKLÚZIÓ

A jelen tanulmány a hátrányos helyzetű fiatalok felzárkóztatását célzó projektek hatásosságát, relevanciáját vizsgálta a művészetekkel történő oktatás aspektusából. A kutatás kiinduló feltételezése szerint a jelenleg működő fejlesztőprogramok túlnyomórészt nem élnek a digitális médiaeszközök nyújtotta lehetőségekkel, inkább a hagyományos művészeti formákra alapoznak. A releváns hazai szakirodalom áttekintése és a szakmai vezetőkkel történő beszélgetés során felszínre került, hogy a modern online média eszközeivel történő oktatás valóban nem elterjedt, nem része a hazai fejlesztőprogramoknak és jógyakorlatoknak. E helyzet orvoslása végett vezette be a *Budapesti Corvinus Egyetem* oktatási és kutatási feladatokat ellátó szakmai csoportja az új szemléletet és gyakorlatot alkalmazó *Roma Kulturális Influencer* képzést, amely olyan hátrányos helyzetű roma kultúraközvetítőket képez, akik közösségük és kultúrájuk megőrzésén és felemelkedésén dolgozhatnak professzionális, mentorált munkavégzés keretében. Így a modern technológiát alkalmazó egyéni felkészítés egyszerre hatásos, releváns és mért módszerekkel szolgálhatja a köz javát.

IRODALOM

Balázs Zoltán és Tarjánné Takács Katalin (2015): Új színházi civilizáció. A Maladype Színház színházi nevelési programja. In: Lipták Ildikó (szerk.): *Szakpedagógiai körkép III*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 116–130.

Bergmann Judit (2013): Roma gyerekek képi kifejezésmódja és vizuális neveléssel való fejlesztése. In: Andl Helga & Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Iskola a társadalmi térben és időben 2011–2012. II. kötet*. „Oktatás és Társadalom" Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 113–122

Bogdán Péter és Némethné Végh Judit (2016): Roma Mentor Projekt: a Barát-modell. *Iskolakultúra*, **26**. 5. sz., 63–76.

Dezső Renáta Anna (2010): *„MINEK NEKTEK GIMNÁZIUM…?!" Középfokú cigány nemzetiségi oktatás Magyarországon 1989–2009: eredmények és kihívások* (doktori disszertáció). PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.

Fazekas Anett, Kelemen Dávid és Salya Nóra (2015): „Az álomból valóság lesz" – Összefogásra épülő fejlesztési lehetőségek Told községben. *Journal of Central European Green Innovation*, **3**. 1. sz., 69–80.

Gunther Dóra (2014): Cserehát hangja. Közösségi filmezés Csereháton. In: Müllner András (szerk.): *Saját kép – ellenkép: A Romakép Műhely médiaantropológiai konferenciájának tanulmányai*. ELTE Média és Kommunikáció Tanszék, Budapest, 3–16.

Havasi Virág (2018): A közösségfejlesztés módszertani gazdagságáról és alkalmazási területeiről. *Szellem és tudomány*, 9. sz., 29–62.

Horváth Kata és Deme János (2008): Vándorszínház cigány terepen: Beszélgetés a Káva Kulturális Műhely Dráma Drom programjáról. *Kultúra és közösség*, **12**. 2. sz., 23–42.

Horváth Kata (2010): A „hátrányos helyzet" és a „cigányság" tapasztalatainak újrafogalmazása. A dráma mint pedagógiai és kutatási módszer. In: Horváth Kata (szerk.): *A dráma mint társadalomkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 81–106.

Kiss Teodóra és Dr. Lehmann Miklós (2016): A művészet hatása a személyiség fejlődésére és a hátrányos helyzetű gyerekekre. In: Vitályos Gábor Áron & M. Pintér Tibor (szerk.) *Mester és tanítvány II*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Kar, Budapest, 108–124.

Kissné Poprádi Enikő és Bencéné Fekete Andrea (2014): A zenei nevelés helye és szerepe az oktatásban az alapfokú művészetoktatásra fókuszálva. *Acta Scientiarum Socialium*, 41. sz., 51–66.

Molnár Aranka, Peták Péter és Vercseg Ilona (2014): *Közösségi lehetőségek a mélyszegénység elleni küzdelemben*. Budapest, TÁMOP 5.1.3-09/1-2009-0002.

Rajnai Judit (2012): Lehet másképp?! – avagy pedagógiai alternatívák a hátrányos helyzetű roma fiatalok nevelésében. *Új Pedagógiai Szemle*, **62**. 11–12. sz., 54–75.

Szontagh Pál (2010): Együttnevelés a gyakorlatban. Szabad iskolaválasztás és integráció. *Iskolakultúra*, **20**. 7–8. sz., 128–136.

Takács Gábor (2008): A dráma szerepe a roma és nem roma tanulók együttnevelésének pedagógiájában In: Lipták Ildikó (szerk.): *Drámapedagógia a hátrányos helyzetű tanulók integrált nevelésének szolgálatában*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest, 7–13.

Vercseg Ilona és Kovács Edit (2012): *Ifjúsági közösségfejlesztés (Animáció)*. Kecskeméti Főiskola, Tanítóképző Főiskolai Kar.

W1 = Stúdió K Színház (2018): *Roma hősök – II. Nemzetközi Roma Storytelling Fesztivál*. Letöltés: http://www.studiokszinhaz.hu/roma-hosok-i-nemzetkozi-roma-storytelling-fesztival/ (2021. 09. 06.).

W2 = Snétberger Zenei Tehetség Központ (é. n.). Letöltés: https://hu.wikipedia.org/wiki/Sn%C3%A9tberger_Zenei_Tehets%C3%A9g_K%C3%B6zpont (2022. 02. 28.).

W3 = MTA Gyerekszegénység Elleni Program (é. n.): *Korai képességgondozás, Biztos Kezdet Gyerekházak*. Letöltés: http://www.gyerekesely.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=399&Itemid=25 (2021. 09. 06.).

W4 = Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózat (é. n.): *A hálózat*. Letöltés: http://krszh.hu/a-halozat (2021. 09. 06.).

W5 = Cziffra György Nagytétényi Közösségi Színtér (é. n.): *Rólunk*. Letöltés: https://www.cziffra-kozpont.hu/bemutatkozas/ (2021. 09. 06.).

W6 = Van Helyed! (é. n.): *Programok*. Letöltés: http://vanhelyed.org (2022. 02. 24.).

W7 = 8ker + én (é. n.): *Mi a Photovoice?* Letöltés: http://8kermegen.blogspot.com/ (2022. 02. 24.).

W8 = Igazgyöngy Alapítvány (é. n.): *Az Igazgyöngy Alapfokú Művészeti Iskola*. Letöltés: https://igazgyon-gyalapitvany.hu/muveszeti-iskola/ (2021. 09. 06.).

W9 = Bagázs (é. n.): *Csak esélyt adunk*. Letöltés: https://bagazs.org/ (2021. 09. 06.).

Wagner Sára (2017): Összhangban a zenével. A Snétberger Zenei Tehetség Központ narratívái. In: Müllner András (szerk.): *Saját kép – ellenkép: A Romakép Műhely médiaantropológiai konferenciájának tanulmányai*. ELTE Média és Kommunikáció Tanszék, Budapest, 64–57.